

SZÁSZ LÁSZLÓ

SÜTŐ ANDRÁS KÁLVINJA ÉS EGYHÁZI RECEPCIÓJA

Ha egészen tömören kellene összefoglalnom azt a tapasztalatot, milyenek látom Sütő András viszonyát Kálvinhoz és az erdélyi kálvinista egyházhoz (művei összességének tanúsága alapján), össze tudnék gyúrni valamiféle konklúziómondatot: elkötelezett baloldali értelmiségi volt, aki vallását – magas intellektuális szinten és bonyolult értelmezői műveletek eredményeként – egy kultúrprotestáns tisztességes, de elfogulatlan együttérzésével élte meg.

Csakhogyan európai rangú íróról van szó, aki ráadásul egyszerre szegény-paraszti és nemzeti kisebbségi helyzetben, a szörnyű háború idején, református papok és leszegényedett arisztokraták támogatásával szerezhette jelentékeny műveltségét – a Romániához tartozó nagyenyedi református és magyar gimnáziumban. Az itt szerzett humanista és egyházi műveltséget, jószerint egyik napról a másikra, olyan meggyőződéses kommunista vezetők társaságában kellett kamatoztatnia (előbb Kolozsváron, majd Marosvásárhelyen), akik krisztusi, az őskeresztényekre emlékeztető elszántsággal küzdöttek szegény emberek életének jobbításáért és az egyház uralmának felszámolásáért.

Így talán már kellőképpen összetett a kép ahhoz, hogy meg se kíséreljünk egyetlen mondatba sűrítendő véleményt fogalmazni. Az első ízben 1972-ben közzölt *Nagyenyedi fügevirág*, egyik legszebb és gondolatgazdag esszéje metaforikus képét („az én közösbe vétetésem”) olyan fogalmak karolják körbe, melyek a fentebbi állapotra utaló jelentéstani kettősség által teremtik meg az olvasói feszültséget. „Az ember hasznos élete, akár a gabonamagvaké”; „szolgálatos kezek” irányítják „az eszmék szérúire”; az „emberkalangyák”, „közösségi asztagok” és szinte minden nyelvi aspektus valamiféle gyülekezésben rejlik, ilyen vagy amolyan hitben erősödő kollektivitás eszméje felé mutat. Tanúságtétele szerint egész életre szóló erkölcsi-szellemi útravalót hozott a református kollégiumból; legsúlyosabb öröksége pedig a Bethlen Gábor-i toleranciaelv, éppenséggel „oly időben, amidőn a hitbéli különbséget Európa-szerte máglyákkal szüntették meg”. Ésszerűnek látszik egy ilyen fejlődésív következménye: „nem hiszek az eleve elrendeltetés tanában... A bizonytalanságnak e bizonyosságát maga Kálvin uram sem volt képes elhitelesen megmagyarázni.”

Ez a meggyőződése nyilvánvalóan nem pusztán a krisztusi eszméknek a vulgáris kommunista ideológiába történt beolvadásával magyarázható, ha-

nem minden jel szerint a (például csupán a második bécsi döntést követő tíz-tizenöt év alatt) sűrűn váltakozó politikai hatalmak, egymásnak ellentmondó ideológiák között maga a túlélést biztosító racionális megfontolás. A *Csillag a máglyánt* követő nagy polémiák kapcsán többször felidézi első alaposabb (és minden jel szerint meghatározó) találkozását Kálvin művével és alakjával: „Tizenhat éves koromban Kálvin-dolgozattal pályáztam a Bethlen Kollégiumban. Első ízben találkoztam akkor a genfi Szervét-pör történetével. Belebonyolódtam hát a nagy konfliktusba, fejemet csóváltam a szörnyűséges máglya láttán. [...] Dolgozatom visszhangtalanságából ítélve, azt hiszem, a bírálóbizottság fejszóválaszi nagydíját nyertem el.”¹

Közismert: hit és tudomány természetszerűen, kölcsönös bizalommal megfér egymás mellett, mert nincs ok egyiknek a másikkal ütköztetni a maga érvényességi szféráját; a kételyektől mentes hit és a racionális gondolkodás, amely minden igazságot az ész vizsgálódási módszereinek vet alá: nem képes megbékélni egymással. Ennél is bonyolultabb egy műalkotás fiktív, hermetikus tere, ahol a hit abszolútuma és a valóság viszonylagossá alakított tényei az imagináció keretei között vívják harcukat. Az igaz, hogy Illyés eszmetisztázó, monumentális versét megértve sem tudjuk, milyenné lett volna a világ s benne a magyarság Kálvin nélkül, azt azonban látjuk, hogy a modern kálvinizmusban lassacskán háttérbe szorult a legjellemzőbb, 16. századi, végtelenül szigorú, rendteremtő és szakadatlanul fegyelmező Kálvin, és a magyar református hívőt nem a mózesi-kálvini büntető, hanem a türelmes, szeretetet közvetítő Isten-kép vezetheti el az Isten tiszteletéhez. Illyés gondolatmenete – „maga az Isten se tudhatta másképp” – bizony összecseng az eleve elrendelés tanával, s ezzel mintegy a törvényszerűség értelmét adja a magyar történelemnek is, Mohácstól Trianonig és tovább. Egybecseng Kálvin téziseivel: „Predestinációnak tehát Istennek azt az örök rendelkezését nevezük, amellyel önmagában elvégezte, hogy akarat szerint mi történjék minden egyes emberrel. Ugyanis nem egyforma állapotra vannak teremtve, hanem egyeseknek örök élet van előre elrendelve, míg másoknak örök kárhozat [...] Ha tehát valaki azt kérdezi, hogy miért csinálta ezt az Úr így, az legyen a feleletünk: azért, mert így akarta.”²

Nos, ez a Kálvin lehetett a *Csillag a máglyán* szerzőjének kiindulópontja és alkotói dilemmája, amikor a mű világra tört.

Az én olvasatomé pedig az volt, hogy Kálvin és Szervét dramaturgiai szembesítése, a konfliktus végtelenül árnyalt felgöngyölítése valójában a Sütő-életmű legfőbb gondolati tartalmainak revízióját is elvégzi, jelesen az esszéi két meghatározó eszmei pillérének, a kételyek nélküli hit/ideológia

¹ SÜTŐ András: *A máglya füstje*, Helikon Kiadó, Budapest, 2000, 263. p.

² KÁLVIN János: *Tanítás a keresztyén vallásra 1559*, Magyarországi Református Egyház Zsinati Sajtóosztálya, Budapest, 1991, 187. és 193. p.

és az individuum szabadságvágyát feladó közösségszolgálat elvének átértékelését.

A drámának irodalmunkban szinte példátlanul sok és kiváló elemzése van, nem áll tehát szándékomban egy újabbal (esetleg gyöngébbel) gyarapítani ezek számát. Az viszont ma is elgondolkodtató, mily kevés információ szívárgott ki a mű egyházi fogadtatásáról. Megjelenését/bemutatóját követően jószerint semmit nem tudtunk a szerző és a református egyház között kialakult feszültségről: a teljes szellemi elszigeteltség és a megfélemlítés burkán csupán – figyelmet alig érdemlő – pletykák szivárogtak át. A romániai magyar sajtóban megjelent kritikák a politikai megtorlástól igyekeztek megóvni a szerzőt, ezért többé-kevésbé hasonló értelmezés irányába tartanak: a hatalomképződés modelljére, a szereplők árnyalt ábrázolására és a zseniális kompozícióra terelték a figyelmet. Pedig Sütő vallott az egyház részéről érkezett vádakról, nyílt színen, 1980-ban, csakhogy – Bernben. (Alig több mint három évtized késéssel jutottam hozzá az Európai Protestáns Szabadegyetem kiadványához.) „Rögtön, ahogy megjelent, több helyen, több irányból vontak ki kardot... A reformációnak a szent eszméit és főleg az erdélyi eredményeit érezték támadva ebben a darabban. A kolozsvári református egyház [...] a teológiai hallgatókat nem engedte a bemutatón megjelenni.”³

Az erdélyi egyházi sajtóban nem találtam nyomát a *Csillag a máglyán* nyilvános bírálatának, valószínűleg a *Református Szemle* hivatalosan nem avatkozott az irodalom ügyeibe. A magyarországi katolikus egyház látható nagyvonalúsággal kezelte a hitújítás kérdését mint irodalmi témát: „Az újítás veszedelmes és ártalmas, mondta Kelemen pápa. Az újítás veszedelmes és ártalma, mennydörgi most Kálvin, és a máglya Szervét Mihály alatt is fellobbant. Szervét Mihályban nem Kálvin ellensége lépett a máglyára, hanem mindenkor minden kérdezője... [...] Az elembertelenítésre pedig nincs mentség.”⁴ A *Theológiai Szemle* recenzense a kritikai alapelvek méltányosságával értelmezi a drámával kapcsolatban óhatatlanul felmerülő dilemmát, az irodalmi és vallástörténeti hitelesség kérdését, s miután feltárja az általános eszmei üzenetet („Sütő nem történelmet akar ábrázolni, hanem eszméket”), kitér Kálvin alakjának elrajzolására, annak a ténynek elismerése mellett, hogy az „írónak joga van áthangszerelni a történelmet”. Tamás Bertalan, a cikkíró, azok közé tartozik, akik ebben az áthangolásban felismerik Stefan Zweig nagyességének hatását, de a német író könyvét sikerültebbnek tartja, mert „Castellióknak adta a főszerepet a konfúzus Szervét helyett”.⁵

³ *Csillag a máglyán. Kerekasztal-beszélgetés Sütő András történelmi drámájának német megjelenése alkalmából* (Csak tiszta forrásból 12.), Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1980, 108. p.

⁴ GALÁNTAI Mária: *Csillag a máglyán, Új Ember*, 1976/2., 2. p.

⁵ TAMÁS Bertalan: Kálvin és Szervét drámája, *Theológiai Szemle*, 1975/11–12., 372–373. p.

Nem áll szándékomban a *Csillag a máglyánról* szóló egyházi kritikák katalógusát elkészíteni, csupán azokat idézem, amelyek hozzásegítenek legsúlyosabb kérdéseim megválaszolásához, a dráma megteremtése idején és az utána bekövetkezett írói szerepkör változásának megértéséhez. Ebbéli közéletében figyelemre méltó az az észrevétel, miszerint az egyházi kánon – mint abszolút érték – semmiképpen nem egyeztethető össze azzal, amit az irodalmár-gondolkodás természetesen tart: hogy nem létezik jellemhibáktól, tévedésektől mentes emberi nagyság. „Kálvin nagyobb, mint minden, nevéből kotyvasztott kálvinizmus” – hangzik az egyik konklúziómondat.⁶

A magyarországi református egyház meghatározó folyóirata mintha illusztrálni akarná azt a tényt, hogy alig lehetséges átjárás az elkötelezett kálvinista teológia meg a gondolatébresztő irodalom között. Hegyi-Füstös István alapos filológiai kutatások eredményeként nemcsak Sütő drámáját, de a róla szóló, értékelő kritikákat is egyöntetűen elítéli, s olyan publicisztikai hevülettel védi Kálvint, mintha élő személyt kellene megmentenie a tudatlan csöcselék pusztító haragjától. Az egyháztörténeti munkákban szokásos, a célirányosan interpretált tényekkel történő cáfolatokon túl Szervét alakjának mérhetetlen kicsinyítését már-már a bulvársajtóra emlékeztető érvekkel végzi el, mintegy ősgonoszként láttatja: orvosként, tudósként tehetségtelen szélhámos, teológusként felelőtlen kalandor, aki „számításból utazott Genf-be”, hogy a reformátort szorongatott helyzetében elpusztítsa, „nagyzási hó-bortja” hajtotta csupán; a keresztyén erkölcsiségű olvasó számára azonban a megbélyegzés legfőbb érve: „a szerencsétlen sorsú Szervét – eunuch volt”, s ebből következő gonosztetteit lélektanilag meg is lehet érteni, megbocsátani azonban nem. Máglyahalála tehát jogszerű, mert „az egyetemes keresztyén-ség fundamentumát szándékozta felrobbantani”. A teológus szakszerűen körülrajzolja a Sütő-dráma és általában az írói szabadság határait is, miszerint „a fiktív részek szolgálnak, a dokumentumok uralkodnak”, amennyiben e szabályok *felcserélődnek*: „műfajtalankodás” lesz az eredmény – foglalja össze véleményét, igencsak szemléletesen.⁷

Békési Andor elemző szándékú dolgozata⁸ nem azért kiemelkedően tanulságos ma is, mert ugyancsak nagy egyháztörténeti és dogmatikai ismeret birtokában vádolja ismételten Szervétet és igazolja Kálvin cselekedeteinek és tanainak tökéletes összhangját, hanem amiatt is, ahogyan ezt teszi. Ugyanis tudomást sem vesz arról, hogy irodalmi műalkotás van terítéken: „Sütő András [...] a Kálvin emléket rongáló füstöt felkavarta [...] anélkül, hogy a

⁶ PÁKOZDY László Márton: Kálvin és Szervét színpadon, *Theológiai Szemle*, 1976/1-2., 57-58. p.

⁷ HEGYI-FÜSTÖS István: „Nem tiszteletre, hanem ellenemre lövöldöznek...”, *Református Egyház*, 1976/5., 115-117. p.

⁸ Dr. BÉKÉSI Andor: Gondolatok a *Csillag a máglyán* olvasása közben, *Református Egyház*, 1976/4., 79-81. p.

nagy történelmi kérdés megoldását elősegítette volna.” Olyan módszerrel vitatkozik hát, mint valamely nagy tudatlanságról tanúskodó értekezéssel, és nem pusztán teológiai, de azokon túllépő, ideológiai érveket is felsorakoztat: „Szervét célkitűzése [...] ha megvalósul, a keresztyénségnek nem »restitutió«-ját, visszaállítását, hanem ellenkezőleg: »destitutió«-ját, lerombolását, elpusztítását jelentette volna.” Legizgalmasabb talán az az okfejtés, melynek során az evangélium szabad értelmezésének kálvini és szervéti felfogását összeveti, és ez utóbbi a legfőbb érv, a tekintélyérv alapján marasztaltatik el, minthogy „Kálvin az evangélium szabadságát másként vallotta”, vagyis magában a „kálvini egyházfegyelem talajában fogant meg és hozott gyümölcsöt”. Ebből következik a később máglyát érdemlő vétek, „az evangélium elárulása” a megfogalmazott tanulságok egyik szintjén. Egy másik szinten egyetemes érvényű alaptézisek fogalmazódnak meg, jelesül hogy „Szervét a Szentleket az Ige fölé helyezte”, és ebből származik a legfőbb bűn: Szervét „a közösség érdekeit semmibe vevő, a társadalom korlátait nem ismerő, individualista megszállott!”

Itt torpanok meg egy pillanatra, mert megriaszt a gyanú, hogy valamely közösség mentalitásának megújítását akaró szuverén gondolkodást a történelem során ismételten a közösségre hivatkozva, de egy monarcha tekintélyelvű súlyával igyekeznek megsemmisíteni. Békési Andor másfél évtizeddel később könyvet is megjelentetett a reformátusság lényegéről, s ebben egyik kulcsidézete: „Kálvin Genfben egy új embertípust kovácsolt ki, a reformátust.” Ismét csak elgondolkodtató észrevétel, mert például a reneszánsz, a humanista, a modern, a *posztmodern* ember valahogy kialakult magától, nagy szellemi mozgások jótékony hatására, csupán a kálvinista meg a szocialista *embertípust* kellett kikovácsolni. Tűzzel-vassal, Kálvin esetében akár máglyával, amiért reformátusként ma is hálával tartozunk kovácsunknak, amit a dolgozat e szavakkal foglal össze: „Ha segítene bármit is, készek lennénk újra bocsánatot kérni egy tévedésért, de – ha százszor megtapsolják is Szervétet a színpadon – mi egy jottányit fel nem adhatunk abból, amit Kálvintól tanultunk.”⁹

Itt akadok el végleg a gondolatmenetben, a szocializmusban nevelkedett református humanistaként. Mert nagy a valószínűsége annak, hogy mérhetetlen buzgóságában Szervét – egyébként logikailag a kor átlagánál jobban megalapozott – érvrendszerében tévedett. És ha esetleg Kálvin is hibázott, mivel folyton saját törvényeire hivatkozott? De hogy a szellem erejével küzdő ellenfelet a legkegyetlenebb halállal kivégezni: pusztá tévedés, ezt semmiféle érveléssel, még kevésbé jézusi példázattal nem vagyok képes tudomásul venni. Szerencsére rábukkanok a berni kerekasztal-beszélgetés egy megjegyzésére. Bárczay Gyula református esperes-lelkész mondja a vita sodrában:

⁹ Dr. BÉKÉSI Andor: *Mi kálvinisták*, Református Zsinati Iroda, Budapest, 1990, 9. p.

„a holland beavatkozás által valamit enyhült [az egyházi ortodoxia], és a szabad gondolkodás teret kapott és ma egészen másképp gondolkozunk. De sok helyen olyan borzalmasan szigorú orthodoxia állt elő, még ma is; szabad egy példát idéznem a dráma egyik megbeszéléséből: [...]” Itt következik az általam fentebb idézett konklúziómondata Békésinek, az, amelytől egy pillanatra megdermedtem („bocsánatot kérni egy tévedésért”), és ehhez Bárczay Gyula, a református lelkész tömör, lakonikus megjegyzést fűz: „hogyan is lehet itt csak »tévedésről« beszélni [...]. Erre az én reakcióm az volt: hol van az a gyufa?”

Kommentárt nem igénylő szavai arra is utalnak, hogy valahol, valamikor Magyarországon is volt a *Csillag a máglyánnak* szélesebb körű megbeszélése, erről azonban az egyházi lapok nem adnak hírt, s ennek az egyoldalúságnak ellenpéldája a berni kerekasztal, mely a tisztességes, nyílt vita klasszikus retorikai módszereit érvényesíti. A drámával kapcsolatban megszólaló református teológusok közül Bárczay az egyetlen, aki ki meri mondani, hogy Szervét nem alsóbbrendű szellem és jellem Kálvinnál: „ha Szervét azt mondja [...] a darabban, hogy a reformáció megállt valahol, akkor szerintem Szervétnek teljesen igaza van. [...] ha azt nézzük, hogy a reformáció azt a lehetőséget nem használta ki, hogy [...] hatalom ellen nem hatalommal védekezünk, hanem hitünk megvallásával, akkor Szervétnek igaza van. A reformáció ezt az egy alaptételt fölemelte és azután rögtön eldobta [...] Szimbolikusan Szervét elégetésével [...], a szigor bevezetésével az orthodoxia kialakulásánál [...]”¹⁰

A berni kerekasztalt megelőzően Erdélyben is kapott elégtételt az író a református egyháztól (csakhogy minden hírverést mellőzve): még az 1970-es évek második felében széleskörű megbeszélést tartottak Kolozsváron. Juhász István a maga vitaindító előadásának szövegét Magyarországon közölte *Kolozsvári disputa a Csillag a máglyánról* címmel, szerkesztői kopf kíséretében: „Sütő András Csillag a máglyán című darabjáról disputáció hangzott el az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet kolozsvári tagozata ifjúsági önképzőkörében. A prezidens D. dr. Juhász István professzor volt, a respondensek: Bereczki András, Jenei Tamás, Kató Béla, Kovács István hallgatók voltak. A vitának a drámát elemző részét közöljük.”¹¹

Az előadó az elképzelhető legnehezebb feladatra vállalkozott: a kálvini egyház négy és fél százados, konfliktusok fölött eltekintő igazságát egyeztetni a dráma éppenséggel konfliktusra építő művészi igazságával, s mi több, ennek kapcsán a győztes és a vesztes reformátor szembenállását egyháztörténeti alapon, a tények és az igazolható valóság feltárásával interpretálni, úgy, hogy Kálvin kultusza ne szenvedjen csorbát.

¹⁰ *Csillag a máglyán* (Csak tiszta forrásból 12.), 100. p.

¹¹ JUHÁSZ István: Kolozsvári Disputa a Csillag a máglyánról, *Confessio*, 1979/3., 88–98. p.

Pusztán az is messzemenően méltányolható, hogy teljes nyíltsággal felmeri tenni a legtöbbit vitatott, de a teológusok által mindig félrecsúsztatott kérdést: „Feltehető-e és elképzelhető-e, hogy Calvin [...] az inkvizícióval együttműködött?” Ennek kapcsán arra is tesz utalást: az esztétikum közegéből kiemelt értelmezés magát a művet is meghamisítja, és félreértelmezésekre ad lehetőséget.

A történetértelmezésnek egy bizonyos teoretikus szintjén szétválasztható az elvek és eszmék valóságból elkülönített burkában élő teológus Kálvin meg a törvényalkotó elfogult ember, aki „mindent megtett azért, hogy a bíróság, amelynek joga volt a halálos ítéletre is, mondjon ítéletet Servet felett”. Ezzel a lelkészi őszinteséggel a halálos ítélet tragikumát olyan hermeneutikai közegbe emeli, amelyben a Kálvin-életmű kritikátlan híveinek elkötelezettségük megerősítését, a Kálvin-kritikusok számára – ha nem is a megbocsátás, de legalább – a megértés lehetőségét biztosítja: „Calvin és Servet ellentétét nem lehet az újkori európai történet semmilyen analógiájával magyarázni.” Ugyanis „Servet szerint is szabad a keresztyén bíráknak fegyvert alkalmazniuk »a hit határain belül«”.

Minden jel szerint más karakterű teológia ez, mint az előbb idézettek. Juhász ugyanis nem a reformáció tanainak betűihez ragaszkodik, hanem a szelleméhez, nem állítja, hogy „egy jottányit sem adhatunk fel” a 16. század forradalmi körülményei között létrejött, kényszerűséget is megtestesítő, szabadságkorlátozó törvényekből, hanem a reformáció alapelveit, szellemiségét megtartva, a formális elvek korszellemhez igazodásának jogát sejteti. „A tragikus az, hogy sem Calvin, sem a reformátorok nem erre a tanra építették koruk egyházának szabadságát.” Amiből tehát következik, hogy „A reformációnak – nem a maga »győzelmeiben«, hanem – vereségeiben, üldöztetésében, az ellenreformációval vívott küzdelemben fel kell ismernie, hogy a lelkiismereti szabadság nemcsak cél, hanem alap is ahhoz, hogy felépüljön az egyház szabadsága. [...] A tolerancia [...] a reformatori evangéliumi szabadságnak gyülekezeti rendje.” Magyarán: annak – ki nem mondott – elismerése, hogy a kálvinizmus nem egynemű, évszázadokon keresztül mozdíthatatlan törvénykönyv, hanem a korszellemhez alkalmazkodó s így mindig modern szellemiség.

Úgy tűnik hát, hogy a kálvini reformáció és a Sütő-dráma találkozásából kipattant, igencsak összetett és az identitásunkat megrázkódtató kérdéssort csak Svájcban és Erdélyben sikerült – ha nem is megnyugtatóan, de – a szükséges empátiával és etikai-intellektuális elmélyültséggel továbbgöngyöltetni.

*

Némely kortárs kritikus felfigyelt a Sütő-dráma és Stefan Zweig nagyesszéjének szellemi rokonságára, de filológiai összevetésbe – minden bizonnyal a

fasiszta és a nacionalista/kommunista pártvezérek között önkéntelenül adódó hasonlóság miatt – nem bonyolódtak. Az erdélyi író által (újra)teremtett Kálvin – a drámai szituációkból adódóan – bonyolultabb jellem, mint akár Stefan Zweig csak negatívan megítélt, erőszakolt Hitler-hasonmása, akár Pruzsinszky objektíven megrajzolt, dokumentumokkal hitelesített, elszánt és zseniális egyházzervezője. Egy remekmű esztétikai megvalósultságának titkát oly módon lehetne érzékletesen megközelíteni (egyébként miért kellene, hisz' épp ez a megfoghatatlanság a művészet csodája!), hogy például felkutadjuk az alkotás témájának forrásait, és összevetjük az így létrejött szöveg, új történet megformálása során bekövetkezett változásokat.

„Csak folytonos büntetéssel nevelhetünk erkölcsös emberiséget. [...] hogy minden egyes ember szünetlenül bűnösnek érezze magát és állandó félelem állapotában éljen a mindentudó hatóság előtt” – summázza a zsarnoki rendszer módszertanát Zweig. Sütő a vádat Szervét szavaiban élesebbre, témájához és a drámai konfliktushoz hevíti: „Leggyakoribb szavatok a kötelesség. Kötelessége mindenkinek mindenkit figyelni... [...] Mert ha nem úgy gondolja, hogy embertársát föl kell jelentenie, a konzisztórium ellen cselekszik.” A továbbiakban szinte szó szerint követi Zweig gondolatmenetét – mégis más történet, más etikai világgép üzenete formálódik ki.

Zweig: „Egy polgár keresztelő alkalmával mosolygott: háromnapos börtön.”

Sütő: „Keresztelő alatt mosolygott egy polgár a templomban: háromnapos börtön – a konzisztórium *visszamosolyása*.”

(Arra is példa ez és az alábbiak, hogy a „kölcsonszöveg” miként épül be egy új, szuverén korpuszba, és akár egyetlen szó többlete által nyer ironikus vagy másfajta stílusmodulációt. A szemantikailag is értékelhető különbséget kurzívval jelölöm.)

Zweig: „Egy másik a nyári forróság hatása alatt a prédikáció közben elaludt börtön.”

Sütő: „Másválaki elaludt prédikáció közben: *a börtönben ébredt föl*.”

Zweig: „Egy másik dicsérte Castellio bibliafordítását: kiutasították a városból.”

Sütő: „*Száműzött* ellenfeled, Castellio bibliafordítását dicsérte valaki: száműzték őt is.”

Zweig: „Három kiskorú gyermeket, akik egymás között illetlenkedtek, előbb máglyahalálra ítélték, azután megkegyelmeztek nekik, de nyilvánosan az égő máglya előtt kellett állniuk.”

Sütő: „Három tudatlan gyermek illetlenkedett a folyóparton – az ítélet máglyahalál, fölmentéssel, *csak ijesztésképpen* állították őket a tűz elé.”

Zweig: „Jacques Gruet-t, mert Calvint képmutatónak nevezte, megkínózták és kivégezték.”

Sütő: „Gúnyirat jelent meg Kálvinról *savoyai dialektusban* – Gruet Jacques-ot lefejezték.”

Zweig: „Calvin uralmának mindjárt első öt évében ebben az aránylag kis városban tizenhárom embert felakasztanak, tízet lefejeznek, harmincötöt elégetnek, azonkívül hetvenhat egyént hazájából elűznek...”

Sütő: „Összegezés: különféle kisiklások miatt fél évtized alatt az Új Jeruzsálemben [ugyancsak Zweig kedvenc kifejezése – Sz. L.] hetvenhat száműzés, tizenhárom akasztás, tíz lefejezés és harmincöt máglya *a kiutalt hatalmi válasz*.”¹²

Ha Zweig gondolati építményének szellemét követné, óhatatlanul a diktatúra parabolája formálódott volna drámává; csakhogy a *Csillag a máglyán* nem parabola, a szerző maga is határozottan nyilatkozott erről („azért mégsem egy parabolát akartam írni”). A reformátor genfi ténykedése felkínálja egy másfajta eszme kibontásának a lehetőségét is, amely később *A szuzai menyegző* központi témája lesz, emitt csupán Perrin szavaiban sejlik fel, hogy az új törvények kényszere mögött egy mélyebb, etnikai-szociális konfliktus is lappang: „Monsieur Kálvin! Ezt a házat atyáink építették, nem francia emigránsok. Ugye bejöhetünk?” Tudniillik a genfi óslakosok toleráns természete szembesül az idegen, szeretettel befogadott, menekült reformátor türelmetlenségével: „Nem vagyunk merénylők. [...] mi szeretjük Istent. Ezért hívtunk vissza benneteket a száműzetésből. Nem azért, hogy nyakunkra telepedjetekek az ostorral...” Az etnikai konfliktus csak feldereng Zweig művében.

Ellenben részletesen kibontja a Kálvin körüli történéseknek ezt a vonulattát Pruzsinszky Pál monumentális könyve:¹³ Kálvin életének és munkásságának mindmáig legalaposabb bemutatása. (Ezért is furcsa, hogy száz év alatt nem jelent meg új, jegyzetelt kiadásban.) Szerzője következetesen magyarázza és védi a reformátor ellentmondásos személyiségét, ám annyira alapos és lelkiismeretes pozitivistá kutató, hogy egyetlen fontos tény sem kerül el a figyelmét, és ezek a tények, az idézett dokumentumok nemegyszer másfajta igazságot mutatnak, mint a teológusi interpretációk – Pruzsinszky pedig a saját véleménye mellett mindig engedi beszélni a dokumentumokat is. A fentebbi motívummal kapcsolatban az igazság egyik oldala: „Ezeket az embereket vallási érdek hozta Genfbe, a legtisztább forrásból akartak meríteni, készek lévén [...] az evangélium terjesztéséért küzdeni.” A közepe az, hogy „Kálvin vonzalommal viseltetett menekült honfitársai iránt, [...] közülük kerültek ki legodaadóbb hívei.” És a másik oldala: „a bevándorlók között akad-

¹² Az idézetek helye: ZWEIG, Stefan: *Harc egy gondolat körül*, Rózsavölgyi és Társa, Budapest, é. n., 72–75. p.; SÜTŐ András: *Csillag a máglyán*, In: Uő.: *Három dráma*, Kriterion, Bukarest, 1978, 105. p.

¹³ Köszönettel tartozom Filep Tamás Gusztávnak, mert felhívta a figyelmemet erre a műre. A továbbiakban erre (az egyetlen) kiadásra hivatkozom: PRUZSINSZKY Pál: *Kálvin János életrajza*, Pápa, I. kötet, 1909, II. kötet, 1912. (Újabbán hozzáférhető a könyv internetes változata is: <<http://leporollak.hu/egyhtori/kalvin/eletrajz/pruzskal/PRUZSKAL.HTM>>.)

tak túlzók, akik mértéket nem tudtak tartani [...], meg-megfigyelték a genfiakat, s ami az ő felfogásukkal nemigen egyezett, arról [...] jelentést tettek. [...] »Ezek az emberek – hangzott itt-ott – teleszívták magukat fanatizmussal, azután ide jöttek bennünket ellenőrizni.«” És ugyancsak a tényekhez tartozik: „Papjait a jövevények közül igyekezett kiválasztani, midőn pedig a genfiak a tősgyökeres Troillet-t akarták az egyik szószékbe állítani, Kálvin következetesen megghiúsítja e törekvést.”¹⁴ Már is nem pusztán az etnikai konfliktusok, de ebből (is) fakadóan valamiféle neofita, autokratikus szövetség és rendszer kialakulásának alapjainál tartunk.

Sütő tehát a magyar vallástörténész könyvének nem a szavait, hanem a szellemét vonja be a történelem alakulásába, olyannyira, hogy a *dráma világgképében a Pruzsinszky megrajzolta Kálvin* (elfogult olvasatomban) *magának a drámaírónak szellemi rokonaként is felismerhető*. A monográfus bemutatja a fiatal jogtudós nyílegyenes útját a hit tanulmányozása felé („Isten az ő titkos terveinek értelmében másfelé irányozta utaimat”), és összefoglalja a legmagasabb eszme mellett kitartó jellemzőségeinek identitásformáló elemeit: „Kálvin nem csatlakozhatott a félig való meggyőződés embereihez, az ő sorsa el volt döntve. Mihelyt eszével, szívével az evangélium igazsága felé fordult, egész életére összeforrt azzal. [...] Küzdelmek későbbi életében is vannak, [...] de a legcsekélyebb nyomát sem találjuk a lelki háborgásnak, a kételynek. Minden beszédéből, minden munkájából szilárd bizonyosság szól [...].”¹⁵

Szervét Genfben érkezésekor a drámában ennek a – sütői írói attitűdhöz mérhető – *szerepvivő embernek* a tökéletes jellembeli hasonmása ugrik neki a más eszméket vallónak, hideg következetességgel, kiválasztottsága tudatában, de akaratlanul ifjúkori önmagát is elárulván: „Eridj innen, ahová magam is kényszerből és borzadállyal jöttem, Fárel átkainak súlya alatt – szól ellenfeléhez, egyelőre rést hagyva a menekülésre –, mert jól tudod: magányra vágyom, tudományos munkásságra, s irtózom a harctól, de Genfet másként Isten elé vezetni lehetetlenség.”¹⁶

A radikális társadalmi-szellemi forrongást és fordulatot hozó nagy történelmi pillanatok törvényszerűen, *in statu nascendi* megteremtik a Kálvin-formátumú személyiségeket, akik az új rend, új emberi közösség eszménye iránti szent elszánással nemcsak önmaguktól, de másoktól is súlyos áldozatokat várnak – ez Pruzsinszky koncepciójának vezérszólama. Az események kényszerének magát alávétő vezéregyéniség identitásának ez csak az egyik része, a Janus-arc mindenki által látható fele – üzeni a drámaíró, aki magában hordozza és színpadra állítja eme zordabb jellemet, és kiegészíti egy más típusú, Szervét-nagyságrendű szereplehetőséggel. „S üldözöttként magad is

¹⁴ PRUZSINSZKY: *i.m.*, II., 50–51. p.

¹⁵ *Uo.*, I., 74–75. p.

¹⁶ SÜTŐ: Csillag a máglyán, 103. p.

üldöző leszel – vágja oda a reformációt folytatni akaró a változtathatatlan törvények alkotójának. – A szabad vizsgálódás nevében a hitből kényszerhittet, a hívőből álhívót kovácsolsz.” Tudjuk: az üldöző és üldözött szerepkörének felcserélhetősége tipikusan a romániai magyar irodalom hetvenes éveinek gondolati terméke, a *Csillag a máglyán*ban azonban magából az ábrázolt történelmi környezetből is adódik, és Kálvin monográfiája is szolgáltat ilyen példázatos helyzeteket.

Pruzsinszky elhiszi Kálvinnak, hogy ő a kiválasztott: lemond minden földi örömről, sokkal puritánabb életformát folytat, mint a legtökéletesebb szerzetes, a házasságot szentségnek tekinti, de nem a szerelmet és a szexualitást, ezért élettársat is úgy választ(at) magának, hogy az az ő Istennek tetsző szolgálatát szolgálja... De a vallástörténész nem becsüli alább Szervétet sem, csupán a reformációt tudósi racionalitással sokkal emberibbé tágító elveivel nem ért egyet – hittudósként. Pozitivistádatfeltáró kutatóként van annyira lelkiismeretes, hogy Szervét különleges értékei felismerhetőek: a Janus-arc másik fele. A dráma Pruzsinszky Szervét-portróját alapvetően nem változtatja meg, *csupán* a szembeállítás által karakteresebbre rajzolja, *s megteremtí a kálvini attitűd palinódiáját*.

Ha Szervét megmarad a vérkeringésnek a szív és tüdő működésében játszott funkciója további kutatásánál, talán így is világhírnévre tesz szert. Az a bizonyos predestináció azonban a teológia felé és Kálvin ellen hajszolta. „Az Istennek helyére a háromfejű alvilági kutyát helyeztéték, igaz hit helyett szerencsétlen káprázatok töltenek el titeket s a jó cselekedetek előttetek üres képzelődések. [...] A ti szemetekben az ember tehetetlen tuskó, az Isten pedig korlátlan erejű szörnyeteg” – írja, nem túlságosan visszafogott indulattal Kálvinnak és híveinek 1546 körül, de az övékéhez hasonló fanatizmussal, s ennek megfelelően azzal a döbbenetes kiválasztottság-tudattal, hogy elébe megy a sorsának: „Bizonyosan tudom, nekem ezért meg kell halnom.”¹⁷ Ezzel párhuzamosan (de nem a későbbi áldozat tudtával) a genfi reformátor valóban megmutatja a sorsát: „A múltkoriban írt Servet s leveléhez [...] mellékelt örjögő tanaiból fennhéjázó rátartisággal [...] Azt mondja, ha jónak látom, eljön. Ám én semmiről nem kezeskedem. Ha idejön, ha az én befolyásom nyom valamit a latban, élve innen el nem engedem.”¹⁸ Sütő a valóságos levélben elvi szigorral (hogy ne mondjam: kegyetlenséggel) megnyilatkozáznál sokkal emberibb, egy lelkében viaskodó Kálvint teremt, aki például de la Fontaine nekibuzdulását csillapítja.¹⁹ Jellemábrázolása közelebb áll a Pruzsinszky által sugalmazott képhez.²⁰

¹⁷ PRUZSINSZKY: *i.m.*, II., 237. p.

¹⁸ *Uo.*, II., 235. p.

¹⁹ Vö. SÜTŐ: *Csillag a máglyán*, 100. p.

²⁰ Vö. PRUZSINSZKY: *i.m.*, II., 235. p.

Nem könnyű feladat, de ki lehetne bogarászni azokat a monográfiából kölcsönzött szöveghelyeket, amelyek nyomra vezetnek a dráma motívum-rendszerének tökéletes formába ömléséhez. Ám csak a funkcionális rokonságokat érdemes felkutatni, valamiféle látszólagos teljességre törekvés az értelmezés zsákutcájába vezetne, e helyt egyetlen szövegmozzanatot idézek fel. Az első felvonásban Kálvin levelet diktál I. Ferenc francia király címére. Aki kezdetben, a történelmi valóságban, rokonszenvezett a reformátorokkal, majd – a politikai érdekek változása következtében – máglyára küldi őket. Valójában Kálvin soha nem írt levelet a királynak, ellenben főművének első változatát neki ajánlotta, és ahhoz hasonló tanácsokat fogalmaz meg, mint amilyeneket Pruzsinszky idéz munkájában.

Végezetül, van egy másfajta jelentése is a dráma jellembrázolásának, az életmű egészére kitekintve. A *Csillag a máglyánt* ugyanis az író legjellemzőbb, valódi énprojekciós művének tekintem, mint amely üzenetértékű (és bizonyára további értelmezésekre váró) kiegészítése az alkotói személyiségrajznak.

Arra gondolok, hogy a szerző – Kálvint megidéző – szerepvivő státusza és a szorongató körülmények (a nemzeti közösségért aggódó esszék és publicisztikai írások) nem tették megismerhetővé személyiségének és világképének teljes gazdagságát. Legértékesebb drámáiban ugyanis a többi művétől gyökeresen eltérő én-, ember- és világismeret jelenik meg. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja*, a *Káin és Ábel*, *A szuzai menyegző* – mind a *szolgálattelvő* hétköznapoktól igencsak távoli világokban játszódnak. Olvasatomban mégis legjellemzőbb példa a *Csillag a máglyán*, mert ebben a Kálvin–Szervét szereplőpáros ugyanannak a – szent ügyet szolgáló – megtestesített eszmének két arca: Janus-arc; *én-tapasztalatait és történelmi-társadalmi felismeréseit Sütő András két, ellentétes személyiségtypusnak osztotta ki. „Az egymást tagadó két tudat konfliktusában”* föltehetően saját, folyamatosan feszültségként megélt kettős szerepkörét is vizsgálat tárgyává tette, ezáltal lehetett csak „múlhatatlan lelkük lelkemnek része”, amiként az ember nem érvénytelenítheti személyiségében az egyik részt, a Jót vagy a Rosszat, és ezt – vallomásos pillanatában – el is ismeri az alkotó: „Lelke legmélyén egyik a másikat titkon és fájdalmasan szerette, még tán csodálta is. Különben nem írhattam volna róluk drámát.”²¹ Vagyis ebben a megközelítésben a *Csillag a máglyán* sokkal több a hatalom működési elvének történetiségbe ágyazott vallástörténeti leképezésénél: személyes vallomás is.

²¹ SÜTŐ András: Mikor Genfbe elindultam... [2000], In: Uő.: *Erdélyország, mit vétettem? Esszék, cikkek, beszélgetések*, I., Neptun Impex Rt., Csíkszereda, 2002, 47–52. p.